

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ НАВЧАННЯ, ВИХОВАННЯ ТА РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

УДК 371.3

В.Є. БАЛЮК,
*вчитель української мови та літератури
Глухівської загальноосвітньої школи I–III ступенів*

ВИКОРИСТАННЯ МЕТАФОРИЧНИХ АСОЦІАТИВНИХ КАРТ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ КРЕАТИВНОЇ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ОСОБИСТОСТІ

У статті акцентовано увагу на необхідності розвитку креативної інтелектуальної особистості в сучасній школі, виявлено основні функції метафори як літературознавчої дефініції та МАК у процесі вивчення творів української літератури; визначено потенційні можливості метафоричних асоціативних карт щодо формування креативного інтелекту в учнів у процесі аналізу літературних творів. Наведено приклади вправ з використанням метафоричних асоціативних карт у процесі роботи над літературним твором.

Ключові слова: особистість, креативність, інтелект, українська література, метафора, метафоричні асоціативні карти, креативна інтелектуальна особистість.

Постановка проблеми. Соціокультурна ситуація розвитку сучасного суспільства диктує необхідність сприйняття транснаціональної культури, стимулювання творчого потенціалу особистості та її залучення в систему культурної творчості.

Становлення творчої індивідуальності сьогодні є необхідною умовою подальшого повноцінного розвитку особистості. Як найбільш важливу особистісну якість, необхідну для повноцінної творчої самореалізації людини, у межах нашого дослідження виділено креативність, що розглядається як джерело нових технологій, жодні індустріальних змін у суспільстві.

Уроки української літератури, мабуть, як жодні інші, відкривають можливість для розвитку креативних інтелектуальних здібностей.

Українська література розглядається нами як оптимізуючий шлях залучення учнів до культурологічного досвіду, а також своєрідна форма комунікації і міжкультурного діалогу.

Аналіз досліджень і публікацій. До проблеми творчого розвитку учнів у науково-педагогічних розвідках зверталися такі науковці: І. Лернер, В. Сухомлинський, Г. Боровик, В. Клименко, О. Куцевол, І. Матіюк, С. Мартиненко, О. Павленко та ін.

Наукові праці В. Моляко, Р. Грановської, Л. Пономарьова присвячені психологічній теорії творчої особистості та її розвитку.

Невичерпним джерелом у цьому аспекті є праці педагога-класика В. Сухомлинського, у яких обґрунтовано модель творчої особистості учителя й учня, розглянуто специфіку формування її креативності.

Питання розвитку креативної особистості та технологія креативного навчання стали предметом досліджень А. Сологуба, Н. Череповської та ін.

Використання метафоричних асоціативних карт відоме лише з діагностично-терапевтичної позиції в діяльності психологів та педагогів. Але можливості цього «інструмента» є набагато глибшими, оскільки вони можуть бути засобом формування креативних здібностей в учнів під час вивчення та аналізу літературних творів.

Мета статті полягає у визначенні передумов розвитку креативної інтелектуальної особистості в процесі вивчення літературних творів із застосуванням метафоричних асоціативних карт.

Виклад основного матеріалу. Розвиток творчого потенціалу особистості, креативних інтелектуальних здібностей, творчого мислення – досить актуальне питання в освітньому

процесі. У сучасному, швидкоплинному світі потрібна особистість, яка не просто володіє сумою знань, а яка здатна до творчості, до генерування нестандартних ідей, яка вміє прогнозувати, проявляти ініціативу.

Дослідник Р. Стенберг у свій час виділив три форми інтелектуальної поведінки: *вербальний інтелект* (запас слів, ерудиція, вміння розуміти прочитане); здатність вирішувати проблему; *практичний інтелект* (вміння досягати поставлених цілей тощо) [2].

З огляду на вищезазначене, інтелект – це ніщо інше, як певний рівень розвитку мисленнєвої діяльності особистості, що забезпечує можливість набувати нових знань та ефективно використовувати їх у процесі життєдіяльності.

Нам імponує думка С. Сисоевої [4], яка зазначає, що креативна особистість – це творча особистість, у якій під впливом зовнішніх факторів з'явилися необхідні для актуалізації її творчого потенціалу додаткові мотиви, особистісні здібності, що сприяють досягненню творчих результатів в одному чи кількох видах діяльності.

Креативна діяльність, на думку психологів, потребує збалансованості трьох видів здатностей:

– синтетичних (здатність створити щось крім існуючого, вже наявного, це здатність генерувати незвичайні, цікаві ідеї);

– аналітичних (вміння мислити критично, вміння аналізувати та оцінювати);

– практичних (здатність до перетворення теорії в практику, знаходження практичного застосування абстрактних ідей).

У межах нашого дослідження актуальними є параметри креативності, запропоновані зарубіжним науковцем Дж. Гілфордом: 1) здатність до пошуку та постановки проблеми; 2) здатність до генерування великої кількості ідей; 3) гнучкість – здатність продукувати різноманітні ідеї; 4) оригінальність – вміння відповідати на подразники нестандартно; 5) здатність вдосконалювати об'єкт, додаючи деталі; 6) вміння вирішувати проблеми до аналізу та синтезу [5].

Варто зазначити, що сучасного учня дуже важко мотивувати до пізнавальної діяльності, пошуку шляхів, досягнення мети в сучасному інформативному та комунікаційному полі. На сьогодні в багатьох учнів спостерігаємо феномен механічного, безсвідомленого читання літературних творів. Причинами тому є несформована процесуальна мотивація, труднощі в сприйманні навчального матеріалу, відсутність інтересу до книги як джерела знань. Однак саме перед школою постає важливе завдання: сформувати креативну та інтелектуально розвинену особистість. Особлива роль у цьому належить урокам української мови та літератури. Для цього вчителю-словеснику необхідно створити відповідні умови, забезпечити особливу атмосферу, вільну від авторитаризму, догматичних установок. Усім відомо, що учні дуже люблять творчу атмосферу, гру, їх приваблює казковий світ, щось незвичне та цікаве.

Неоціненна роль, на наш погляд, у цьому належить метафорі. Метафора (грец. *Μεταφορά* – «перенесення») – один з основних тропів поетичного мовлення. У метафорі певні слова та словосполучення розкривають сутність одних явищ та предметів через інші за схожістю чи контрастністю [6].

У процесі вивчення літературного твору метафора виконує певні функції:

– психологічні (знімає напруження та сприяє емоційній розрядці);

– психотерапевтичні (допомагає змінити ставлення до себе й оточуючого світу, способи спілкування, психічне самопочуття);

– технологічні (сприяє частковому виведенню мислення з раціональної сфери у сферу фантазій, що є відображенням дійсності).

В останній час, як відзначає М. Ахметов, спостерігається інтерес до метафори як до «важливого дидактичного та гносеологічного компонента освітньої діяльності» [1, с. 38].

Нам імponує думка дослідниці Ю. Єрьоміної про те, що без метафори неможливо організувати педагогічний дискурс, забезпечити розуміння і осмислення матеріалу. Саме метафора, як зазначає автор, часто зумовлює перехід до нового знання, розширює засвоєний особистістю семантичний простір, виступає інструментом передавання змісту й обміну особистісним досвідом [3].

Завдання вчителя-словесника – зацікавити учнів та залучити їх до активної креативної діяльності, де вони мали б змогу взаємодіяти один з одним, будувати діалоги, аналізу-

вати твори. Творчі процеси, як відомо, проходять на підсвідомому рівні, а свідомість фіксує лише результат – продукт творчості. У формуванні зазначених вище умінь та навичок у процесі вивчення творів літератури особливу роль ми відводимо проєктивним методикам, а саме метафоричним асоціативним картам (рис.1).

Рис. 1. Формування креативної інтелектуальної особистості на уроках української літератури

Практичний досвід роботи з МАК дозволив пересвідчитися в ефективності їх використання, оскільки вони виконують важливі функції:

- 1) когнітивну (пізнання невідомого, спрощення в розумінні й засвоєнні того чи іншого літературного феномену);
- 2) номінативну (служить для найменування предметів і явищ, конструювання нового знання, явища, розуміння його властивостей та якостей);
- 3) інформативну (обумовлює багатоаспектність образного прочитання інформації);
- 4) мнемічну (сприяє кращому запам'ятовуванню інформації, епізодів літературного твору);
- 5) евристичну (стимулює креативне інтелектуальне мислення);
- 6) комунікативну (є способом трансляції думки, розвиває комунікативні здібності);
- 7) емоційно-експресивну (формує яскраві асоціації, змінює настрій учнів, впливає на їхню поведінку);
- 8) образотворчу (надає літературному твору виразності, привертає увагу читача);
- 9) інструментальну (є інструментом впливу на когнітивні процеси особистості);
- 10) моделюючу (допомагає створити різноманітні ситуації, змодельовати продовження або зміну сюжетної лінії).

Наведемо декілька прикладів можливого використання метафоричних асоціативних карт під час аналізу художнього твору.

«Асоціативний тренінг»

На початку уроку даємо учням техніку, що допоможе здійснити замір емоційного стану та налаштувати на високопродуктивну роботу над літературним твором.

001. Із фотоколоди Н. Вернікової «108: простір безкінечних варіантів» пропонуємо обрати одну картинку, що найбільше, на думку учнів, відповідає їхньому емоційному стану.

002. Далі пропонуємо їм дати відповіді на запитання:

- Чому обрали саме цю фотокарту?
- Які почуття та емоції вона у Вас викликає?
- Чи хотілося б щось змінити?
- Які очікування у Вас від сьогоднішнього уроку?

«Літературні критики»

3 колод «Saga», «Morena» просимо учасників на кожне поставлене запитання обрати ту карту, що найбільш повно відображає їхню відповідь:

– Яким є Ваше загальне враження від прочитаного твору? Чому саме ця карта є відображенням Вашого враження?

– Оберіть карту, що є повним відображенням сюжетної лінії твору.

– Візьміть карти, що асоціюються у Вас з темою, проблематикою та ідеєю твору. Обґрунтуйте свій вибір.

– Підберіть карти, що відповідають схемі пролог → експозиція → зав'язка → розвиток дії → кульмінація → розв'язка → епілог.

– Свій вибір обґрунтуйте.

– Які почуття та переживання нав'яз на Вас цей літературний твір?

– Чи хотілося б Вам змінити кінцівку твору? Яким чином?

«Лист до письменника»

Таку вправу можна пропонувати учням не лише на уроках української літератури, а й на уроках мови, оскільки ця техніка розвиває зв'язне мовлення, грамотність, асоціативне та креативне мислення, вміння висувати припущення, аналізувати явища і факти тощо.

Використовується набір портретних метафоричних асоціативних карт «Persona», «Personita».

1. Заздалегідь дітям даємо завдання обрати улюбленого письменника, повторити його біографічні відомості та інформацію про творчий шлях.

2. Учням пропонується з набору карт обрати ту, що за певними ознаками найбільше перегукується з образом обраного письменника.

3. Протягом 10 хвилин учні тезисно прописують найбільш яскраві моменти життя і творчості письменника у вигляді казки (есе).

4. Після прослуховування казки одного з учнів інші учасники мають здогадатися, про кого із письменників йшла мова.

«Креативний потенціал»

Під час проведення цієї вправи використовуємо набір метафоричних карт «Saga», «Morena» та авторську колоду «108: простір безкінечних варіантів» (Н. Вернікова).

Метою цієї техніки є розвиток креативного інтелекту і творчих здібностей, образного та асоціативного мислення, формування навичок комунікативної взаємодії.

Використовуємо цю вправу у процесі роботи над змістом літературного твору або дослідження літературознавчих явищ.

1. Пропонуємо учням з набору зазначених колод обрати одну картинку, що асоціюється з темою твору (ідеєю, кульмінацією тощо).

2. Даємо перелік питань, на кожне з яких учні обирають по одній карті:

– Чому обрали саме цю картинку для означення теми (ідеї, кульмінації тощо)?

– Які почуття та емоції вона викликає у Вас? Чому?

– Чи пов'язане обране Вами зображення на карті з Вашим життям?

– Яким чином це співвідноситься з літературним твором?

– Придумайте назву цій карті.

– Чи хотілося б Вам щось в ній змінити? Якщо так, то що саме?

– Оберіть ще 5 картинок з колоди, які доповнять загальну картину та допоможуть більш повно розкрити тему (ідею, кульмінацію, проблематику тощо) твору.

«Історія героя»

Мета цих технік полягає у розвитку креативних інтелектуальних здібностей, навичок комунікативної взаємодії, формуванні інтересу до художнього слова. Пропонуємо використовувати «казкові» колоди «Saga», «Morena» та портретні – «Persona» та «Personita».

1. Учням пропонується обрати літературного героя, про якого б хотілося скласти казку. Це може бути декілька персонажів твору.

2. З колод «Persona» або «Personita» обрати ту карту, яка асоціюється якимось чином з обраним персонажем.

3. З колод «Saga» або «Morena» обрати ту карту, що найбільше асоціюється з місцем перебування героя.

4. Створити та записати власну казку, яка б містила такі структурні елементи:
  - початок казки (розповідь про героя, його життя, місце проживання, характер, уподобання, рід занять);
  - зав'язка (створити перешкоди, які казковий герой повинен подолати на своєму шляху – для цього учням пропонуємо вибрати одну чи декілька карт з казкових колод, які б ілюстрували ці перепони);
  - основна частина (обрати карти, які б асоціювалися з ким-небудь або чим-небудь, хто (що) міг би допомогти герою у вирішенні його проблеми);
  - кінцівка (завершити історію, обравши з будь-якої колоди карту, що, на погляд учня, найбільш повно відображає завершення історії).

«Казкова карусель»

Мета цієї техніки полягає в розвитку креативних інтелектуальних здібностей, навичок комунікативної взаємодії, формуванні навичок групової взаємодії, вихованні інтересу до прочитання літературних творів. Пропонуємо використовувати «казкові» колоди «Saga», «Morena» та портретні – «Persona» і «Personita».

1. Учням пропонується сісти по колу.
2. З колод «Persona» або «Personita» обрати карту, яка найбільше асоціюється з головним персонажем твору.
3. Перший учасник повинен наосліп обрати карту з колод «Saga» або «Morena» і на основі асоціації розпочати розповідь (казку) про цього героя та його життя після закінчення літературного твору.
4. Наступний учасник бере іншу карту, продовжуючи сюжет казки.
5. Усі карти учні розкладають по колу доти, поки черга не дійде до останнього учасника, перед яким постає особлива місія: завершити казку.

Учитель-словесник виступає в ролі координатора та спостерігача.

Окрім розвитку креативного інтелектуального мислення, уміння працювати в команді, можна простежити індивідуальні прояви особистісних характеристик кожного учня, виявити, хто є лідером, простежити, хто з учнів використовує конструктивні шляхи вирішення проблеми, а хто вдається до деструктивних способів.

«Чотири якості персонажа»

1. Учні обирають одного героя (не повідомляючи іншим учасникам), який їх чимось захопив або навпаки – засмутив.
2. Обирають відповідну карту з колод «Persona» або «Personita», що асоціюється з обраним персонажем.
3. Після цього з колод «Saga» або «Morena» учасникам пропонується наосліп обрати 4 карти.
4. Відкриваючи по черзі кожну з карт, учні повинні описати особистість літературного героя (можна використовувати цитатний матеріал), керуючись такими характеристиками:
  - 1 карта – зовнішній вигляд героя;
  - 2 карта – емоційний стан;
  - 3 карта – соціальні якості;
  - 4 карта – ставлення героя до інших та ставлення інших до нього;
5. Учням пропонується записати складену характеристику.
6. Після цього один з учасників показує портрет обраного ним героя, зачитує характеристику, а всі інші учасники повинні визначити особистість літературного героя.

«Зустріч з героєм»

1. Кожний учасник обирає собі літературного персонажа, з яким би він хотів зустрітись в реальному житті.
2. З колод «Persona» або «Personita» учні обирають карту, що асоціюється з портретом обраного героя.
3. Наступним етапом буде уявлення зустрічі з героєм. З колод «Saga» або «Morena» учасникам пропонується витягти карту, яка у метафоричній формі буде відображати цю зустріч.
4. Далі вчитель-словесник дає перелік питань, відповідаючи на кожне з яких, учні повинні наосліп брати карту, що буде метафоричним відображенням відповіді.

Пропоновані питання:

- 1) Про що буде Ваша розмова з героєм?
- 2) Що герой може Вам розповісти?
- 3) Чого б Ви навчились у героя?
- 4) Що б Ви порадили персонажу?
- 5) Якими подарунками Ви б обмінялися?

Отже, використання метафоричних асоціативних карт у процесі аналізу літературних творів дозволяє розглядати їх як один із методичних прийомів викладання гуманітарних дисциплін. Практика доводить, що за допомогою цієї технології вчителю-словеснику легше вдається розвивати в учнів креативне, образне мислення, навички пошуково-дослідної діяльності, здатність розуміння й осмислення літературних творів через метафору, це забезпечує зв'язок літературного твору з життєвою позицією, цінностями та переконаннями учнів, стимулює когнітивний розвиток, самопізнання, саморефлексію.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Уроки української літератури покликані допомогти учням доєднатися до кращих зразків повсякденного і ділового мовного спілкування, щоб у подальшому здійснювати плідну комунікацію. Головне завдання вчителя-словесника – формувати мотивацію до читання літературних творів, креативний інтелект і творчий потенціал кожного учня; розвивати навички осмислення й переживання того, що зображує автор, оцінки та співвіднесення відкритого зі своїми уявленнями й цінностями.

Список використаних джерел

1. Ахметов М.А. Индивидуально ориентированное обучение химии в общеобразовательной школе: монография / М.А. Ахметов. – Ульяновск: УИПКПРО, 2009. – 260 с.
2. Большой психологический словарь / под ред. Б.Г. Мещерякова, В.П. Зинченко. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК; М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2004. – С. 202–204.
3. Еремина Ю.Ю. Функциональный аспект метафоры в педагогическом дискурсе [Электронный ресурс] / Ю.Ю. Еремина. – Режим доступа: <http://tl-ic.kursksu.ru/pdf/009-04.pdf>
4. Сисоева С.О. Основи педагогічної творчості: підручник / С.О. Сисоева. – К.: Мілені, ум, 2006. – 344 с.
5. The nature of human intelligence / by J.P. Guilford. New York: McGraw-Hill, 1967. – 538 p.
6. Метафора [Електронний ресурс] // Вікіпедія. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Метафора>

References

1. Akhmetov, M.A. (2009). *Individualno orientirovannoe obuchenie khimii v obshcheobrazovatelnoi shkole* [Individually oriented teaching of chemistry in the general educational school]. Ulianovsk, UIPKPRO Publ., 260 p. (In Russian).
2. Meshcheriakov B.H. & Zinchenko V.P. (Ed.). (2004). *Bolshoi psikhologicheskii slovar* [Great psychological dictionary]. Sankt-Peterburh, Praim-EVROZNAK Publ., Moscow, OLMA-PRESS Publ., pp. 202-204 (In Russian).
3. Eremina, Yu.Yu. *Funktsionalnyi aspekt metafory v pedahohicheskoi diskurse* [Functional aspect of metaphor in pedagogical discourse]. Access mode: <http://tl-ic.kursksu.ru/pdf/009-04.pdf> (In Russian).
4. Sysoeva, S.O. (2006). *Osnovy pedahohichnoi tvorchosti* [Fundamentals of pedagogical creativity]. Kyiv, Mileni Publ., 344 p. (In Ukrainian).
5. Guilford, J.P. (1967). The nature of human intelligence. New York, McGraw-Hill Publ., 538 p.
6. *Vikipediia*. Access mode: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Metafora>

В статье акцентировано внимание на необходимости развития креативной интеллектуальной личности в современной школе, выявлены основные функции метафоры как литературоведческой дефиниции и МАК в процессе изучения произведений украинской литературы; определены

потенциальные возможности метафорических ассоциативных карт как инструмента формирования креативного интеллекта у учащихся в процессе анализа литературных произведений. Приведены примеры упражнений с использованием метафорических ассоциативных карт в процессе работы над литературным произведением.

Ключевые слова: личность, креативность, интеллект, украинская литература, метафора, метафорические ассоциативные карты, креативная интеллектуальная личность.

In the article the attention is focused on the need of developing the creative intellectual personality at modern school. The main functions of a metaphor as a literary definition and of metaphorical associative cards in the course of studying works of Ukrainian literature are revealed; potential opportunities of metaphorical associative cards as an instrument of formation of pupils' creative intelligence in the course of analysis of literary works are defined. Examples of exercises with the use of metaphorical associative cards in the course of studying a literary work are given.

Key words: personality, creativity, intelligence, Ukrainian literature, metaphor, metaphorical associative cards, creative intellectual personality.

Одержано 7.11.2017.